कि० उ० ~~म०~~ 2० शास्त्री द्वितीय खण्ड अनिवार्य व्याकरण
लघुसिद्धान्त कौमुदी (कारक प्रकरणम्)

1 साधकतमं करणम् — क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकम् अर्थात् सर्वाधिक सहायक कारकं करणसंज्ञं स्यात्।

2 कर्तृकरणयोस्तृतीया — अनभिहित अर्थात् अनुक्त कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्। तद्यथा अनुक्त स्योदाहरणम् — ~~हरिः भजति~~ रामः बाणेन बालिं जघान अत्र साधकतमं करणम् इति सूत्रेण करण संज्ञायाम्, ~~अनुक्तत्वात् कर्मणि द्वितीया इति द्वितीया विभक्तिः।~~

~~3 स्योदाहरणम् — रामेण कर्तृ करणयोः तृतीया इति सूत्रेण तृतीया विभक्तिः~~

~~3 स्योदाहरणम्।~~

अनुक्तस्योदाहरणम् — रामेण बाणेन हतो बालिः — अत्र साधकतमं करणम् इति सूत्रेण करण संज्ञायाम् अनुक्तत्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रेण अनुक्त कर्ता करणे च तृतीया, रामेण बाणेन हतो बालिः इति सिद्धम्।

उक्तस्योदाहरणम् — रामः बाणेन बालिं जघान

3 — कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् — दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् इति व्याख्या कारिकोक्तम् परञ्च आदान प्रदानार्थे च संप्रदान संज्ञं स्यात्। यथा विप्राय धनं ददाति, रामः मोहनाय पुस्तकं ददाति अत्रापि संप्रदान संज्ञा भवति

4 चतुर्थी सम्प्रदाने — दानार्थे चतुर्थी इति व्याख्या कारेणोक्तम यथा विप्राय गां ददाति। अत्रापि संप्रदान संज्ञात्वात् चतुर्थी विभक्तिः भवति।

अमरनाथ मिश्र
असि० प्रो० व्याकरण
रा० उ० सं० म० वि० रुद्रपुर
पूर्णिया

दि० 3-10-20 उपशास्त्री प्रथम वर्ष, व्याकरण

(दि० 3-10-20) सिद्धान्तकौमुदी प्रश्नों के आलोकित सूत्र रूप व्याख्या

प्रश्न- 'र' प्रत्याहार विधानं विविच्यताम्।

अथवा लण्सूत्रे अकारस्य संज्ञात्वमुपपाद्यताम्।

उत्तर- एषां चतुर्दशसूत्राणां मध्ये इति। इत्थं मध्ये दीक्षितो कथयन् - लण्सूत्रे ऽकारश्चानुनासिकः तेऽनेन नो हलन्त्यवर्णो भिन्नत्वेन सूत्रे लकाराकारो वर्ति अकारस्यापि उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यनेन इत्संज्ञा भवति। तेन 'र' प्रत्याहार सिद्धौ उरण् रपरः इत्यत्र रपरः पदस्य लपरः इत्यपि अर्थो लभ्यते। तवल्कारः इत्यादिषु लपरत्वं विधानादिः।

प्रश्न:- अइउण् इत्यादौ आद्गुणः इत्यनेन गुणे इको यणचि सूत्रेण गुणं तेन न भवति।

उत्तर- अइउण् ~~[illegible]~~ इति चतुर्दशसूत्राण्युपलब्धस्य माहेश्वरेण प्रोक्तम् - सोऽयं अक्षरसमाम्नाय वाक्समाम्नायः पुष्पितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः सर्ववेद पुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति। मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते. अत्र ब्रह्मराशिरिति वचनात्, छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति ज्ञायते। तस्मात् अइउण् इत्यादौ न सन्धिकार्यं भवति स्त्रीत्वान्तत्वाच्च विभक्तिकार्यं नोपपद्यते। वर्णोच्चारः इत्युक्त बहुलं नियमस्यानुवर्तनात् कारप्रत्ययोऽपि न भवति।

अंजना पाण्डेय
उ० शा० प्र० व्याकरण
रा० उ० सं० म० वि०
देवलसे [illegible]

दिनाङ्क 3-10-20 उपशास्त्री द्वितीय वर्ष विषय व्याकरण

सिद्धान्तकौमुदी (कृदन्तप्रकरणम्)

1 सरसिजम् सरोजम् - अत्र सरस् ङि जन
धातोः सप्तम्यां जनेर्डः इति सूत्रेण ड प्रत्यये
डित्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टेर्लोपः। तत्पुरुषे
कृति बहुलम् इत्यनेन बहुलात् अलुक्। अलुगा
भावे सरसिज रूपम् जातम्। लुगभावे समासस्य
स्थाने रुत्वे हशि चेति उत्वे आद्गुणः इति गुणे
कृदन्तत्वात् प्रातिपदिक संज्ञायाम् विभक्ति कार्ये

2 स्नातं मया - स्ना धातोः अकर्मकत्वात् क्तवत्
निष्ठा इति सूत्रेण निष्ठा संज्ञायाम्, निष्ठा
इति सूत्रेण भावे क्त प्रत्यये स्नात इति जाते
कृदन्तत्वात् प्रातिपदिक संज्ञायां विभक्ति कार्ये।

3 शीर्णः शॄ हिंसायां धातोः ~~रदाभ्यां निष्ठातो नः~~
इति निष्ठा इति सूत्रेण ~~पूर्वस्य चदः इति~~
भावे क्त प्रत्यये अनुबन्ध लोपे, ऋत इद्धातोः इति
सूत्रेण इत्वे उरण् रपरः इति रपरे, हलि चेति
दीर्घे शीर्त इति जाते, रदाभ्यां निष्ठातो नः
इति सूत्रेण नत्वे अडव्यवाये
पूर्वस्य चदः इति सूत्रेण णत्वे
रषाभ्यां नो णः समानपदे इति सूत्रेण णत्वे
कृदन्तत्वात् प्रातिपदिक संज्ञायां विभक्ति कार्ये।

4 भावितः ~~भावितवान्~~ - ण्यन्त भू धातोः निष्ठा
इति सूत्रेण भावे क्त प्रत्यये अनुबन्ध लोपे
आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति
वलादित्वात् आर्धधातुकस्य निष्ठायां सेटि
सूत्रेण इडागमे अनुबन्ध लोपे। निष्ठायां सेटि
इति सूत्रेण णिलोपे कृते, कृदन्तत्वात्
प्रातिपदिक संज्ञायां विभक्ति कार्ये।

अध्यापिका
ए सो. प्रो. व्याकरण
रा. उ. सं. म. वि. ~~सुलतान~~
सुलतानपुर ग्राम